

Örüyü səhbəti...

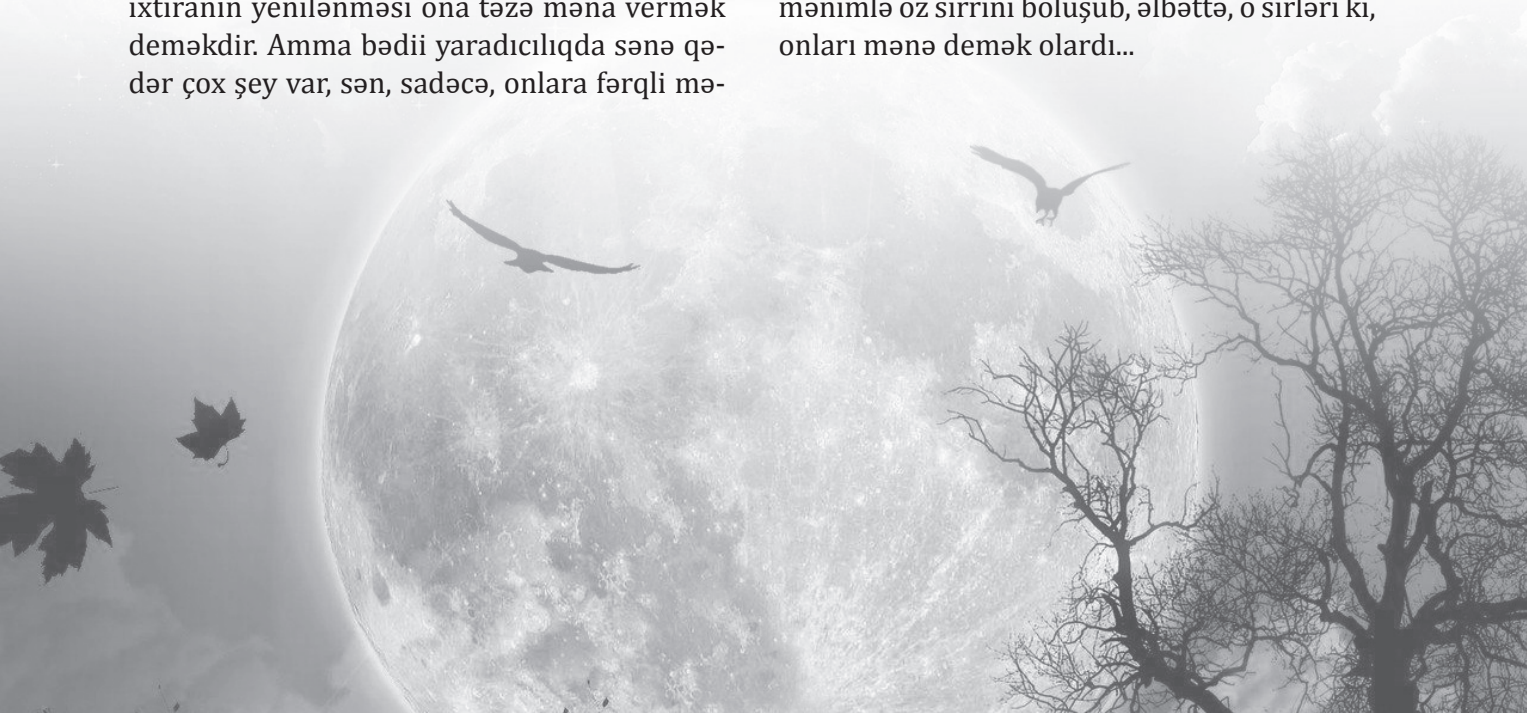
Fərid HÜSEYN

Bu esselər silsiləsini 10 ildir ki, davamlı şəkildə yazıram. "Asta-asta" kitablaşır. Mən daxilən zənginləşdikcə, mütaliə yatırımım artdıqca onların da həcmi çoxalır. Bu esselər mənə aydın olan, üzünü göstərən mənalara haqqındadır. Və mən o "məna ünvanları"na çatanda, həsrətində olduğum mənzil başına çatmış qədər sevinirəm. Olsun ki, o mənalara da "sevinir", kim bilir, bəlkə, onlar da yarandıqları gündən mənim nəzərlərimin intizarındadırlar.

Kəşflər təkmilləşir, ixtiralar yenilənir: ixtiranın yenilənməsi ona təzə məna vermək deməkdir. Amma bədii yaradıcılıqda sənə qədər çox şey var, sən, sadəcə, onlara fərqli mə-

nalar qazandırırısan. Və eyni əsər hər fərqli anlayana sanki yeni bir əsərə çevrilir. Yanlış yozumlar belə əsəri "çoxaldır". Ona görə də "Anna Karenina" Tolstoyun yazdığından ən azı əlli dəfə çox məna kəsb edir. Çox zaman müəlliflərin nəzərdə tutmadığı mənalara belə oxucular tapır. Sanki müəllif bir "qatil"dir, oxucular isə ən müxtəlif sahələrin "müstəntiqləri": Dini müstəntiq, sosial müstəntiq, psixoloji müstəntiq, bədii müstəntiq...

Aşağıda haqqında danışacağım əsərlər də mənimlə öz sirrini bölüşüb, əlbəttə, o sirləri ki, onları mənə demək olardı...

...və esseləri

BELƏ DEMƏK MÜMKÜNSƏ ƏDƏBİYYATDA "BİR GÜN" ANLAYIŞI

Dünya ədəbiyyatında bir sıra əsərlər var ki, oradakı hadisələr bir gün ərzində baş verir. Bütün hadisələr 24 saatin içərisinə sığdırılır. Cems Coysun "Uliss" romanında hadisələr bir gün ərzində (16 iyun 1904, səhər saat səkkizdən gecə üç qədər) baş verir. Yaxud Stefan Sveyqin "Qadının həyatından 24 saat" novellası, Devid Nikolasın "Bir gün" əsəri. Bu əsərləri oxuyarkən hadisələrin sıxlığı itir, zaman göstəriciləri verilmir, yaxud ötəri əks etdirilir. Sanki yazıçılar göstərmək istəyir ki, həmin bir gündəki hadisələr gözəgörünməz zamanla hesablanır. Əsas məsələ isə başqadır. "Yaradılış dastanı"nda, eləcə də dini kitablarda, Misir mənbələrində göstərilir ki, Allah dünyanı bir neçə günə yaradıb. Bəzi mənbələr beş, bəziləri altı, bəziləri isə yeddi gündə yaratdığını iddia edirlər. Allah dünyanı yaratdığı günlərə nəzər salanda görürük ki, adi insanların min ildə görə bilməyəcəyi işlər bir saniyədə reallaşır. Tanrı bir gündə o qədər nəhəng işləri həyata keçirir ki, nəticələrə baxıb heyrat edirsən. Yazıçılar əsərlərindəki hadisələri bir günə sıxışdırmaqla sanki yaradılışın hansısa bir gününə istinad edirlər. Elə bil qəhrəmanın ömrü həmin günlərdən birinə təsadüf edib və həmin zaman kəsiminə isə bir insan ömrü rahatlıqla sığır.

ƏSAS MƏSƏLƏ

"Min bir gecə" nağıllarının mahiyyətində həm də yazıçı-oxucu münasibətləri dayanır. Çoxları deyir ki, Şəhrizad yaxşı nağıl danışmasaydı, şah onu öldürəcəkdə, ona görə gözəl nağıl danışır. Məncə, məsələ başqadır: Şəhrizad nağılların çoxunu uydurur, yəni düzə qoşur, yaradır, deməli, o, müəllifdir. Şah isə qulaq asır, deməli, dinləyici, yəni "oxucudur".

Yazıçı (Şəhrizad) yaşamaq istəyirsə, deməli, maraqlı danışmalıdır (yazmalıdır), əks təqdirdə oxucu (şah) onu öldürür (oxumur, onun nağılını dinləmir). Bugünkü yazıçı-oxucu münasibətləri də belə deyilmi?

ÖZÜNƏ VERİLƏN CAVABLAR

Yazıçılar bəzən eyni məsələyə iki məqamdan yanaşırlar: Məsələn, Dostoyevski "İdiot" romanında "Dünyanı gözəllik xilas edəcək" ideyasını qoyur, "Şeytanlar" romanında isə "Dünyanı eybəcərlik məhv edəcək" fikrini əsaslandırır. Joze Saramaqo "Korluq"da deyir: "Bir göz, bir həqiqət hər gizlini fəş etməyə qabildir", "Görmək" romanında deyir: "Bütün insanlar kordur, heç kəs həqiqəti tam mənada görmür". Yaxud Kamyu "Yad" əsərində qeyd edir: "Fərdlər təklənib", "Taun"da "Cəmiyyət təklənib" ideyasını ortalığa atır. Daniel Defo "Robinzon Kruzo"da "Təklilik səadətdir, özünü tanımağın əsas yoludur" fikrini aydınlaşdırır, "Vəba ili gündəliyi" əsərində "Səadət bəxş edən cəmiyyətdir, insanlardan kənardə xoşbəxtlik axtarmayın" yazır. Cek London "Martin İden"də əzmkarlığın ruhu dirçəldə bilmədiyini göstərir, "Həyat eşqi"ndə isə tamam əks düşüncəni irəli sürür.

ROBİNZON KRUZONUN QƏNİMİ

"Robinzon Kruzo" romanı barədə şərhlərin bir çoxunda insanın yenilməzliyini, sınımazlığını qabardırlar, yaxud Adəm övladının əzəli mahiyyətindən qopmamasının onun həyatını necə büdrətdiyini vurğulayırlar. Amma o əsərdə tamam başqa bir sual da var: "İnsan hər şeyini itirəndən sonra kim olur?". Əsər daha çox bu sualı aydınlaşdırmaq üçün yazılıb. Çünki insan onsuz da yaşamağa məhkumdur, ona görə də Robinzon Kruzonun özünü qorumaq üçün göstərdiyi səyləri xüsusi qəhrəmanlıq kimi qələmə vermək tam düzgün yanaşma deyil.

Necə ki ölərkən bu həyatla bağlı olan hər şeylə ünsiyyətimiz sifira enir və sanki bu dünyada zəruri heç nə qalmır, eləcə də Robinzon

adaya düşəndən sonra onun öz əvvəlki həyatı ilə rəhbəri itir (bəzi elementləri çıxmaq şərti ilə). Hər şeyini itirəndən sonra qəhrəmanın əsl mahiyyəti açılır. Ada Robinzonun iki dünya arasındakı keçididir – yəni bu dünya ilə axirət arasındakı keçid. Sonda o yenidən bu dünyaya – öz reallığına qayıdır. Bu baxımdan adıçəkilən əsər "Hər şeyə rəğmən, həyatı seçin" ideyasını təlqin edir. Robinzonun gücsüzlüyü ondadır ki, o, yaşadığı həyatın oxşarını adada da qurmaq istəyir, yaşamın təlqin etdiyi təqlidçilikdən xilas ola bilmir, gücü isə sağ qalmaq üçün tapdığı variantlardadır. Bu əsərdə insanın missiyası aydınlaşır: insan yaratmaq gücündə deyil, hər şey həm inkişaf etmiş mühitdə, həm də hər cür kommunikasiyadan uzaq yerlərdə mövcuddur, insanın işi yaratmaq yox, yaradılanlar arasından özünə lazım olanı tapmaqdır. Bu missiyanı dərk edən Robinzon həm itirdiyi, həm də yenidən yaşamağı olduğu mühitə öyrəşir.

VƏZİYYƏTİN MÜQƏDDƏSLİYİ

Avropa, Amerika və bəzi rus yazıçılarının əsərlərini oxuyanda görürsən ki, onlar İsa Məsih obrazını bütöv yaratmaq, peyğəmbərin ömrünü bitkinliklə vermək istəyindən uzaqdırlar. Amma yaratdıqları bəzi obrazlar İsa peyğəmbərin həyatının ayrı-ayrı məqamlarını başlarına gələn hadisə fonunda yaşayır. Sanki yazıçılar bununla göstərmək istəyirlər ki, hər kəs həyatının hansısa məqamında İsa Məsih olur. Özü də həmin məqamda yalnızca o insan İsa Məsih olmur, cəmiyyət də ona qarşı peyğəmbərə göstərdiyi münasibəti təkrarlayır. Məsələn, Patrik Züskindin "Ətriyatçı" romanında Qrenuy obrazı bütün mənfur xisləti, qatil əqidəsi ilə bərabər, ona qarşı edam hökmü çıxarıllarkən, çarmıx önündə özünü peyğəmbər kimi aparır. Eyni zamanda onun ölüm tamaşasına yığılmış izdiham da İsa Məsihin çarmıxa "yüksəlməsindəki" səhnənin dekoru kimi "çıxış edir". Çarmıxa gətirən yollar fərqli olsa da, yaranmış mühit və situasiyaya qarşı davranış, ən əsası yaranmış reallıq oxşardır. Peyğəmbər ilə qatil, saf ilə günahkar sanki bir nöqtədə

dayanıblar. Yazıçılar bununla göstərmək istəyirlər ki, həyat dediyimiz nəsnə bütün yaxşı-yamanları ilə vəziyyətlərin təkrarlanmasıdır.

ÖZÜNÜ YARATMAQ, YOXSAXSA?..

Hər kəs bu dünyada özünü axtarır. Hər kəs fərqli yollarla arayır özünü. Yanlışlar özünü səhv yerdə axtaranda baş verir. "Ətriyatçı" romanının qəhrəmanı Qrenuy müxtəlif insanların öldürüb onların qoxularına uyğun ən gözəl ətirliyi düzəldir, amma hər yeni ətir başqalarını məmnun edir, özünü isə yox. Əsərin sonuna yaxın qatilin ehtirasının nəticəsi məlum olanda bilinir ki, onun öz dərisi, bədəni tam qoxusuzdur. Yəni o, ən gözəl qoxuları əldə etmək arzusu ilə öz qoxusunu tapmaq istəyirmiş. Bəzi insanlar da belədir, inadla Tanrının, təbiətin ona vermədiklərini əldə etmək istəyirlər. Bu ki mümkünsüzdür. Özündə olmayanın axtarışına çıxmaq hərəni bir cür "qatil"ə çevirir. Biri öz gözəl illərini öldürür, digəri bihadə zəhmətlərlə canını yorub əldən salır, biri iddiası ilə qəlbinin ağzına daş basır, özgəsi də tamam ayrı cür məhv edir özünü. İnsan "özünü yaratma" yox, özünü formalaşdırma qüdrətinə malikdir, bu incə cizgini gözdə edəndə ömrün böyük bir aldanış hekayəsinə çevrilir. Ona görə də "Ətriyatçı" romanının yarımbaşlığı "bir qatilin tarixçəsi" adlanır. Yəni özünü tapmayan insanın yaşantıları tam mənada tale deyil, alınmayan taleyin tarixçəsidir.

DON KİXOTUN AZADLIĞI

Don Kixotu şüurlu qəhrəman kimi təqdim etmək, bu obrazın hərəkətlərinə mənə qazandırmaq əsərin qiymətləndirilməsi baxımından, elə bilirəm, yanlış metoddur. Çünki əsərin mahiyyətinə varanda anlaşılır ki, Don Kixot müəllifindən, demək olar, ayrılıb. Bu əsərin qəhrəmanı sanki "yoxdan var olub", tam müstəqil varlıqdır. Necə ki şüur axını zamanı biz özümüzdən asılı olmadan kənardakı mağaza, aptek və s. üzərindəki yazıları oxuyuruq, ancaq onun mənası haqqında düşünmürük, həmin mövcud mənə

bizim gözümə görənmür, eləcə də “Don Kixot”u oxuyarkən mənənin üzərindən o cür adlamalıyıq. Çünki “şüur axını” zamanı anladığımız mənalar bizim dirəşdiyimiz yox, azad şəkildə qəbul etdiyimiz mahiyyət və mənələrdir. Don Kixotun hərəkətlərini yozmaq, onları şərh etməklə bağlı məsələ də şüuraltından qidalanmalıdır... Necə?

Necə ki dünyanın hikmətləri, möcüzələri haqqında düşünəndə onları dünyanın özünə aid etmərik, eləcə də bu əsərin qüdrətini qəhrəmanla bağlamamalıyıq. Məsələn, biz deyirik ki, bu dağları Xuda necə yaradı ki, üstümüzə aşmır, göy üzünü niyə yerə düşmür, bu qədər dənizi – suları artıb-azalma nizamında saxlayan qüvvə nəyə dayaqlanıb və s. Hətta Allahın varlığına şübhə edən belə kainatı axarında saxlayan hansısa fəvqəladə qüvvənin varlığına inanırlar. Necə ki aləmin mənəsini, qüdrətini onun özü ilə deyil, Allahla, yaradıcı qüvvə ilə bağlayırıq, dünyanın öz-özlüyündə inkişafını, nizamını çox zaman fikirləşmirik, cahanın müstəqil var olduğu fikrini özümüzə yaxın buraxmırıq, bax, eləcə də Don Kixot haqqında düşünməliyik. Don Kixot obrazına, onun hərəkətlərinə mənə verməyə dəyməz. Yəni biz dünyanın varlığının mənəsini Allahda, onun yaradıcılığında görürük, eləcə də “Don Kixot” əsərində də biz baş qəhrəmanın hərəkətlərinə mənə qazandırmamalıyıq, o əsərdəki mənənin (yozumun, rakursun) müəllifi Servantesdir, yəni əsəri yaradan – Allah kimi (əstəğfürullah) görünməz olan. Dünyanın mənəsini Allahın yaradılış fəlsəfəsində tapdığımız sayaq və Xudanın qüdrəti kimi qəbul etdiyimiztək, “Don Kixot”un möhtəşəmliyini də qəhrəmanda yox, Servantesdə axtarmaq lazımdır. Yalnız bu yolla adıçəkilən əsəri anlamaq, romanın əsl mahiyyətini dərinləndirən başa düşmək olar. Onda bəzi suallar meydana çıxır:

Bu ayrı-seçkiliyi (müəllif və qəhrəman baxımından) niyə salıram?

Eyni fikri inadkarlıqla başqa əsərlərə də aid etmək olmazmı?

Don Kixotluq mənədən imtinadır, çünki mənə hədd ilə, ölçü ilə qiymətləndirilə bilən məsələdir. Don Kixot isə həddən, ölçüdən azad idi. İnsan heç zaman azad olmur deyə, onun –

Don Kixotun azadlığını tam dəqiq qiymətləndirə bilmərik. Məhrumiyyətlər çoxaldıqca insan mənəsiz, absurd şeylərdə belə azadlıq axtarışına çıxır. Don Kixotluğu ağılsızlıqla ələqələndirməyin kökündə də məhz bu azadlıq məsələsi durur. Bizim yalnız bir məqamda Don Kixotu anlamaq imkanımız var: əsərin sonunda onun ağı başına gəlir, reallığa – sanki yenidən bizim dünyaya qayıdır. Bax onda, o məqamda biz onu tam başa düşə bilərik. O məqam isə əsər demək deyil, sadəcə fraqmentdir. Deməli, Don Kixotu ancaq bir fraqment daxilində tam anlamaq bilərik. Çünki məhz bu məqamda bizim dünyalarımız tənleşir, məsələlərə eyni nöqtədən baxmağa başlayırıq. Nizami Gəncəvi deyirdi:

Çoxdur uzunumuz, enimiz, ancaq
Getməz xəyalımız dünyadan uzaq.

Misraların mənəsi budur ki, nə qədər ağıl sarıdan qüdrətli olsaq da, təsəvvürümüz bu dünya ilə məhdudlaşır. Ona görə də biz o biri dünyanı – axirəti də bu dünyanın meyarları ilə qiymətləndiririk. Məhz bu səbəbdən də axirət dünyasına çox zaman insanlar inanmır, yaxud o aləm onlara qeyri-real gəlir. Oradakı hadisələri bu dünyadakı kimi qavrayırlar. Don Kixot ilə bizim dünyalarımız arasındakı sərhəd də belədir, o dünyanın (Don Kixotun dünyasının) varlığını bilirik, amma onu tam mahiyyəti ilə anlamağa qabil deyilik. Çünki biz heç zaman Don Kixot qədər azad ola bilmirik.

Növbəti sual meydana çıxır: Bəs nə üçün mətni müəllifə aid edəndə “Don Kixot” əsərinin anlaşılacağını düşünürəm? Çünki mətni müəllifə aid edəndə Servantes nəql edən mövqedə dayanır. Həmin mövqe isə öz anladığını, bildiyini nəql edən mövqeyidir. Təxminən, nağılçı mövqeyi. Yəni belədə “Don Kixot”u nəql edən Servantes belə əsəri oxuyan minlərlə insan kimi subyektlərdən, sadəcə, biridir. “Don Kixot” əsəri Servantesin dünyada mövcud olan minlərlə Don Kixot yozumlarından biridir. Biz süjeti Servantesin “ifasında eşidirik” deyə, mənəni də onun “ayağına yazmalıyıq”, əks halda (yəni obrazın hərəkətini yozmaqla, mənəlandırmaqla) əsəri anlamamışların sırasına qoşula bilərik...